

Валерій Олександрович Киричук,
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач відділом проектування
розвитку обдарованості
Інститут обдарованої дитини
НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 37.015.31-047.64

ПЕДАГОГІЧНЕ ПРОЕКТУВАННЯ ЯК ОСНОВА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ

В статье анализируются образовательные парадигмы, что определяют процесс «развития-саморазвития» личности, как составной свободоцентричной педагогической системы.

Ключевые слова: свободное развитие личности, саморегуляция, свобода, самовоспитание, развитие, саморазвитие.

This article analyzes the major life activity of the individual components as an integrated system describing the process of «self-development» of the individual, as part of freedom-centric educational system.

Key words: free development of personality, self-regulation, freedom, self-education, development, self-development.

Реалізація в загальноосвітніх навчальних закладах України гуманістичної педагогіки співробітництва, партнерства, співтворчості передбачає перехід від навчально-дисциплінарної моделі організації педагогічного процесу до моделі особистісно-розвивальної, за якої кожна обдарована особистість розглядається, як творча індивідуальність.

Особистісно-розвивальний підхід потребує створення інноваційних психолого-педагогічних систем, що забезпечить повноцінний розвиток кожної особистості вихованця стосовно реалізації мети національного виховання та соціально-культурного розвитку особистості учня.

Досвід діяльності в управлінні навчально-виховним процесом у загальноосвітніх навчальних закладах вказує на необхідність розвитку специфічного рівня в управлінській практиці – рівня проектування науково-психологічних знань на реальні проблеми, що існують у сучасному загальноосвітньому навчальному закладі. Це вимагає застосування наукових здобутків до розроблених нових навчально-виховних систем та технологій практично-педагогічного спрямування, через спільну пошукову діяльність науковців та практиків.

Актуальною залишається проблема цілеспрямованого, усвідомленого підходу до визначення виховної стратегії й тактики, реалізація яких можлива за умови входження національної системи освіти до європейського соціально-культурного простору, через збагачення традиційних та інноваційних моделей організації виховного процесу.

Аналіз педагогічної літератури в історичному контексті дозволяє виділити дві парадигми виховання: 1) виховання на основі авторитаризму; 2) виховання на ґрунті власного потенціалу особи. Загальну характеристику цих двох парадигм подаємо в табл. 1.

Поєднання переваг і уникнення недоліків двох парадигм виховання на основі авторитаризму та на ґрунті власного потенціалу особи, з врахуванням психології суб'єктного її потенціалу, дозволяє вибудувати нову педагогічну систему – *свободоцентричну*. Фундамент такої педагогічної системи ми знаходимо: по-перше, у праці В. О. Сухомлинського [1] «Серце віддаю дітям»; по-друге в роботі О. С. Гозмана [2] «Неклассическое воспитание»; по-третє, теоретичні засади розбудови свободоцентричної педагогічної системи ми бачимо у працях вітчизняних психологів: І. Д. Бега [3, 4] «Концепция самоактуализации личности в гуманистической педагогике» та «Особистісно-зорієнтоване виховання», «Основи психології»; О. В. Киричука [5] «Основи психології»; З. С. Карпенко [6] «Рівні суб'єктності та індикатори духовності людини»; В. О. Татенка [7] «Психологія суб'єктної активності особистості»; О. П. Колісника [8] «Психологія духовного саморозвитку особистості» та інші.

Сучасна психологія та педагогіка відчула необхідність запровадження суб'єктно-вчинкового підходу до організації навчально-виховного процесу, оскільки її розвиток детерміновано не лише зовнішніми умовами, а й внутрішніми факторами розвитку особистості, оскільки бути суб'єктом – це означає

Таблиця 1

Загальна характеристика парадигм виховання

№	Ідеї	Виховання на основі авторитаризму	Виховання на основі власного потенціалу особистості
1.	<i>Ідеї</i>	Гегель, І. Кант, Герbart	Аристотель, Ж. Ж. Руссо, К. Роджерс, А. Маслоу
2.	<i>Основні цінності</i>	Непорушність прийнятих норм, принципів і правил в певній соціальній групі; обов'язок та відповідальність особи перед соціальною групою, колективом; традиції (національні, релігійні, політичні).	Саморозвиток, самореалізація; цілісність і унікальність особистості; співробітництво; любов до ближнього; творчість.
3.	<i>Засоби</i>	Невербальні засоби впливу; словесні; образні; предметні.	Об'єкти природи; відкрите міжособистісне спілкування; твори літератури і мистецтва; навчальна, наукова, довідкова література.
4.	<i>Методи</i>	Обговорення, агітація, аргументація; опора на авторитарну і колективну думку; загроза покарання.	Стимулювання життєвої активності у процесі організації різних видів діяльності; діалог; дискусія; рефлексія тощо.
5.	<i>Форми</i>	Монолог; лекція; бесіда; збори; змагання.	Кооперація; співробітництво; поєднання індивідуальної та групової роботи.
6.	<i>Переваги</i>	Відпрацьовані технології, достатньо ефективні та прогнозовані; сприяє збереженню традицій.	Життєва активність особистості; увага індивідуальним особливостям вихованця, його розвитку та саморозвитку; самовиховання; розвиток довіри до себе, терпимість до інших.
7.	<i>Недоліки</i>	Залежність від компетентності та особистих характеристик вихователя; орієнтація вихованця на володіння знаннями, вміннями, навичками, а не на буття, існування (особистісний саморозвиток, самовдосконалення, творча діяльність; формалізована оцінка.	Порушення принципу системності та послідовності у навчанні; недостатній розвиток абстрактного, теоретичного мислення; недооцінка ролі вправ; закріплення вмінь; вольових зусиль для подолання труднощів.

бути джерелом активності, дії, думки, цінностей, смислів. Хотіти і могли починати причинний ряд з самого себе, виходити за межі визначеного, бути спроможним відповідально перетворювати світ і себе у ньому за власними проектами, враховуючи природні і соціальні закони світобудови.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з цієї проблеми дозволяє виділити у свободоцентричній системі три складові: 1) виховання/самовиховання; 2) освіту/самоосвіту; 3) розвиток/саморозвиток.

Виховання, як процес, можна розглядати в широкому і вузькому розумінні цього слова. У широкому – це багатоаспектний процес взаємодії різних поколінь в єдиному соціокультурному просторі, що стало результатом трансляції, трансформації і перетворення культурних норм. У вузькому – цілеспрямований педагогічний процес передавання досвіду і формування ціннісно-сміслових життєвих орієнтацій, необхідних у самовихованні від представників старшого покоління – представникам молодшого.

Метою цього педагогічного процесу має бути виховання життєво активного, гуманістично спрямованого громадянина демократичного суспільства, який би у власній життєдіяльності керувався національно-культурними і вселюдськими цінностями. Цю мету

можна досягти через постановку наступних завдань: а) розвиток іманентних (внутрішньоприсутніх) життєвих диспозицій, соціальних потреб і потенційних можливостей особистості; б) стимулювання духовно-катарсичної активності на основі ціннісних орієнтацій вихованця.

Проектуючи особистісно-розвивальну навчально-виховну систему, ми дотримувалися наступних принципів організації процесу:

1. *Принцип єдності виховання і життя учнівської молоді.* Процес виховання розуміємо не, як сукупність виховних заходів, а цілісну систему організації життєдіяльності дітей і дорослих в сім'ї, навчальних закладах, мікрорайоні, на основі чіткого визначення цілей, завдань, змісту та організаційних форм діяльності та самоврядування.

2. *Принцип народності,* що передбачає добір пріоритетних видів діяльності вихованців та їх організацію, відповідно до регіональних і місцевих умов, інтересів вихованців, набутого досвіду.

3. *Принцип демократизації.* Це співробітництво вихователів і вихованців у розв'язанні завдань життєдіяльності останніх; усунення авторитарного стилю виховання, утвердження таких форм демократії, як загальні збори колективу, змінність лідерів учнівського

самоврядування, представництво первинних колективів у загальноосвітніх управлінських органах тощо.

4. *Принцип гуманізації освіти.* Згідно з ним у навчальний план вводяться предмети людинознавчого характеру, метою навчання яких є формування в учнів здатності до рефлексії, саморганізації та самокорекції, вміння проектувати власне життя.

5. *Принцип гуманізації взаємин учителів та учнів:* сприйняття особистості вихованця, як вищої соціальної цінності, визнання його прав на: свободу, соціальний захист, розвиток здібностей і виявлення індивідуальності, самореалізацію фізичних, психічних, соціальних і духовних потенцій, створення соціального фільтра до руйнівних впливів негативних факторів навколишнього середовища.

6. *Принцип психологізації навчально-виховного процесу.* Центром навчально-виховного процесу має стати дитина з її складним світом думок, почуттів, «Я-концепцією», а метою – формування такої позиції, яка, виявляючись у духовно-катарсичній активності особистості, детермінує самоактуалізацію, самореалізацію можливостей і потенцій, життєтворчість.

7. *Принцип диференціації та індивідуалізації навчально-виховного процесу,* тобто, врахування у виховній діяльності учнів рівнів фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку, побудові на цій основі групової та індивідуальної програм саморозвитку, стимулювання фізично-оздоровчої, предметно-практичної, навчально-пізнавальної, соціально-комунікативної, громадсько-корисної, національно-громадянської, духовно-катарсичної активності дітей.

Ідея особистісно-розвивального підходу в педагогії і психології не є новою. У 60–70-і роки ХХ ст. над цією проблемою працювали: Л. І. Божович [9], М. С. Лейтес [10,11], К. К. Платонов [12], у 70–90-і роки ХХ ст. – В. О. Сухомлинський [13], А. В. Петровський [14], В. Є. Чудновський [15] та інші.

Першим кроком до впровадження особистісно-розвивальної моделі навчання, як умови організації освіти, став *особистісно-орієнтований* підхід, що знайшов відображення у працях сучасних українських педагогів і психологів: І. Д. Беха [16], В. Г. Кременя [17], Н. Г. Никало [18], Г. О. Балла [19], В. Г. Панка [20] та інших.

Особистісно-орієнтований підхід до навчання та виховання тісно пов'язаний з проблемами розвивального навчання, його індивідуалізацією, диференціацією освіти. Мета і завдання його – всебічний і гармонійний розвиток особистості кожного учня. А це, у свою чергу, ставило проблему використання таких особистісно-орієнтованих технологій навчання, як: різнорівневе навчання; навчання у співпраці; метод проектів; інформаційні технології, що займають окреме місце в середовищі «методів проекту».

Під різнорівневим навчанням розуміють таку організацію навчально-виховного процесу, за якої кожен учень має можливість оволодіти навчальним матеріалом з окремих предметів програми на різних рівнях

(А, В, С), але не нижче базового, в залежності від його задатків та індивідуальних особливостей.

Навчання у співпраці – це поєднання різних способів індивідуальної, парної, групової діяльності. Вчить учнів бути комунікабельними, легко випереджати чи вміти вийти з будь-якої конфліктної ситуації, працювати в різних галузях та ситуаціях.

Метод проектів пропонує розв'язання певних проблем. Ці проблеми повинні відповідати наступним вимогам:

- відповідати потребам та інтересам дітей;
- мати різні шляхи розв'язання;
- бути достатньо звичайними та такими, що повторюються;
- бути правдивими для дитини;
- відповідати віковим особливостям учнів.

Виділяють такі типи проектів:

1. За методом, що переважає в проекті: дослідницький, творчий, пригодницький, рольова гра, інформаційний, орієнтований на практику.

2. За характером зв'язків: внутрішній (в межах групи, класу, навчального закладу, регіону), міжнародний.

3. За кількістю учасників: особистісний (між двома особами), парний (між двома групами, класами), груповий (між кількома групами в межах навчального закладу, регіональний, державний, міждержавний).

4. За терміном виконання: короткотерміновий (на кількох навчальних заняттях одного предмета чи міжпредметний, виховний), середньої тривалості (від тижня до місяця), довготривалий (від місяця до кількох місяців).

Телекомунікаційні проекти – це спільна навчально-пізнавальна, творча чи ігрова діяльність учнів-партнерів, організована на основі комп'ютерних комунікацій. Більшість таких проектів носять міжнародний характер і виступають однією з форм навчання у багатьох навчальних закладах світу. Отже, засоби і форми організації особистісно-орієнтованого навчання є різні. Одні широко використовуються у практиці, інші – не всім доступні.

Відповідно до процесуального підходу управління, розглядається [22], як процес безперервних взаємопов'язаних дій, що забезпечують успіх функціонування та розвиток будь-якої системи. Сукупність цих дій, що називаються управлінськими функціями і становлять сутність процесу управління.

Аналіз різних підходів до опису та систематизації управлінських функцій виявив, що більш продуктивним є підхід американських учених, який полягає в об'єднанні управлінських функцій у невелику кількість, що нині реалізуються в різних типах організацій, в тому числі, освітніх.

На основі зазначеного підходу та застосування системно-структурного аналізу управління Л. М. Карамушкою [13] виділено внутрішню і зовнішню структури управління освітніми організаціями, що пов'язані між собою.

Аналіз внутрішньої структури управління передбачає висвітлення його на двох рівнях: 1) управлінський;

2) психологічний. До процесів управлінського рівня аналізу належить планування, організація та контроль діяльності закладів середньої освіти, що досліджує теорія управління. Психолого-педагогічний рівень аналізу внутрішньої структури управління передбачає вивчення таких феноменів: прийняття управлінського розв'язання, організація педагогічної комунікації; вплив на вихованців; урахування їх потреб та потенційних можливостей, мотивацію до саморозвитку. Процесі другого рівня досліджує психологія управління.

Зовнішня структура управління передбачає розгляд того, за якими векторами розгортається у просторі внутрішня структура. Зовнішня – диференціюється за таким основними критеріями, як: рівень управління (в педагогічній системі або в конкретній освітній структурі) і конкретний напрямок управлінської діяльності, зокрема, психолого-педагогічного проектування педагогічної системи.

Кожний з основних структурних елементів управлінських процесів має зміст і самостійне призначення, що спостерігаються у зв'язку з розбудовою свободоцентричної системи виховання в освітніх закладах.

Перехід до свободоцентричної моделі передбачає створення інноваційних психолого-педагогічних технологій, що забезпечать гармонію фізичного, психічного соціального та духовного розвитку особистості кожного вихованця, а також учасників навчально-виховного процесу, відповідно до мети національного виховання та соціально-культурного досвіду людства.

Розв'язання стратегічних завдань у справі національного виховання та пов'язаних з цим соціально-психологічних і організаційно-методичних проблем неможливе без критичного аналізу негативних тенденцій, помилок, проявів формалізму в практиці організації та управління виховною діяльністю у загальноосвітніх навчальних закладах.

Аналіз виховної практики (В.Г. Панок [20], О. М. Коберник [21], Л. М. Карамушка [13] та ін.) показує, що педагогічні працівники більше вважають виховання не обов'язковим самостійним процесом в діяльності сучасних ЗНЗ, знімаючи з себе відповідальність за особистісні якості та властивості, що їх набуває дитина в період шкільного навчання, а, отже, в цілому за розвиток і вихованість особистості. Тому виховний процес у сучасних ЗНЗ здійснюється стихійно, ніким не регульований. З двох способів соціалізації: 1) стихійного; 2) регульованого, які повинні перебувати в гармонії та взаємодоповненні, домінуючим і переважаючим є перший, тобто, стихійний.

Однією зі складових процесу управління, зокрема, регулювання процесу виховання підрастаючого покоління є психолого-педагогічне проектування навчально-виховного процесу.

Визначення суті психолого-педагогічного проектування навчально-виховного процесу, як педагогічного явища, є складним тому, що складною і багатогранною є система проектування та педагогічний процес.

Не вдаючись до аналізу різних підходів до трактування поняття «проектування» на теоретико-

методологічному рівні, підкреслимо, що для педагогічної науки інтерес становить соціологічне та психологічне уявлення про феномен проектування, адже, психолого-педагогічне проектування, як інтегрований феномен, окрім психологічних і педагогічних знань містить соціологічні знання, оскільки вони є частковим елементом соціального проектування.

Основний зміст психолого-педагогічного проектування полягає у визначенні сукупності засобів, що дозволяють розв'язати наявні завдання та проблеми в організації навчально-виховного процесу, досягти поставлених цілей. Ці засоби фіксуються у двох формах: 1) *система параметрів проєктованого об'єкта*; 2) *їх кількісних показників*; як *сукупність конкретних дій, що забезпечують реалізацію запроєктованих показників, якісних характеристик* майбутнього об'єкта управління, зокрема свободоцентричної педагогічної системи.

Особлива роль психолого-педагогічного проектування свободоцентричної педагогічної системи зумовлена тим, що вона є головною сферою єднання теорії та практики виховання. У нашому розумінні – це попереднє, цілеспрямоване визначення і конструювання програми діяльності суб'єктів педагогічного процесу в їх взаємодії та подальшій реалізації, спрямованих на забезпечення особистісно-розвивального підходу до навчально-виховного процесу.

Узагальненою метою процесу психолого-педагогічного проектування є створення обґрунтованої системи параметрів стану об'єкта управління та забезпечення прогнозування і розв'язання конкретних, актуальних проблем розвитку особистості в умовах освітнього закладу.

Проектувати означає творити, добувати щось нове. Проектування – це мистецтво наближення кращого майбутнього. Сьогодні стає очевидним, що наше майбутнє є предметом не зазірання, а будування, бо воно не приходить, а проектується.

Таким чином, проектування навчально-виховного процесу є етапом, що передуює управлінській діяльності, спрямовує на реалізацію педагогічних цілей та завдань кожної із підсистем (виховання/самовиховання, навчання/учіння, розвиток/саморозвиток). Проектування виступає засобом, за допомогою якого стає можливим усвідомлене визначення основних орієнтирів діяльності суб'єктів навчально-виховного процесу за певних умов та на деякий період; дає змогу систематизувати введення інновацій та коректив у навчально-виховний процес; робить неможливим прожектерство та необґрунтовані ілюзії щодо управління організації й планування виховної діяльності вчителів.

Психолого-педагогічне проектування розвитку особистості учня – це складна, багаторівнева, ієрархічна система, що містить сукупність психолого-педагогічних технологій, взаємопов'язаних між собою і розкриває послідовність і характер взаємодії учасників навчально-виховного процесу.

Багаторівнева психолого-педагогічна система містить вісім взаємодоповнюючих наукомістких технологій, а саме: 1) психолого-педагогічну діагностику;

2) системно-комплексний аналіз та прогнозування; 3) конструювання завдань навчального закладу та завдань особистісного розвитку учня; 4) програмування навчально-виховних програм; 5) моделювання сюжетної лінії навчально-виховних проєктів; 6) планування реалізації проєктів учасниками навчально-виховного процесу; 7) творення розвивального змісту в сценаріях навчальних занять та виховних заходах; 8) реалізація особистісно-розвивального змісту в навчально-виховному процесі.

Це є цілісна система, спрямована на створення детального нормативного уявлення про реальний навчально-виховний та освітній процес. В рамках досліджуваної проблеми система проєктування особистісного розвитку утворює три умовні частини: 1) **соціальну**, що відповідає сучасним умовам виховання та вимогам суспільства; 2) **психолого-педагогічну**, що розробляється для конкретного навчального закладу на рівні класних колективів і відображає основні напрямки діяльності вчителя і групи вихованців у їхній взаємодії; 3) **особистісну**, як таку, що є процесом розробки проєкту розвитку конкретної особистості, в рамках малої соціальної групи й характеризує уявлення вихователя й вихованця про його близьке та віддалене майбутнє.

Таким чином, історія педагогіки знає багато різних педагогічних систем. Їх можна розташувати в певному континіумі: від педоцентричних до соціоцентричних. У кожній з них закладена парадигма виховання і освіти.

Сьогодні проблема полягає в тому, щоб максимально інтегрувати позитивні сторони соціоцентричних і антропоцентричних систем в нових умовах, з врахуванням особливостей тієї чи іншої стадії розвитку обдарованої особистості (дошкільного, молодшого, середнього і старшого шкільного віку), її потреб і можливостей, життєвої позиції. В більш широкому розумінні необхідно в розбудові освітнього закладу реалізувати чотири принципи: 1) системності; 2) природо-відповідності; 3) культуро-відповідності; 4) свободо-відповідності.

Дотримання принципу свободо-відповідності – це стимулювання у навчально-виховному процесі здатності вихованця: до автономного існування; самостійно, незалежно (враховуючи або долаючи біологічні, успадковані та соціальні набуті вади індивідуального розвитку); будувати свою долю, стосунки зі світом, реалізувати пізнане життєве, через власний (особливий) вибір.

Компонентно-структурний та генетичний аналіз соціоцентричної, антропоцентричної (педоцентричної) та свободоцентричної педагогічних систем дає змогу виділити основні психологічні передумови ефективного їх функціонування, серед них: розгляд особистості вихованця в контексті суб'єктно-вчинкової парадигми в психології; врахування того факту, що особистість постійно знаходиться в системі міжособистісного спілкування; врахування закономірностей педагогічної діяльності.

Проєктування особистісного розвитку учня виступає тим засобом, за допомогою якого стає можливим

усвідомлене визначення основних орієнтирів діяльності суб'єктів навчально-виховного процесу на деякий період; дає змогу систематизувати введення інновацій та коректив у навчально-виховний процес; робить неможливим прожектерство та необгрунтовані ілюзії щодо управління організацією й планування навчально-виховної діяльності вчителів.

Переконливо засвідчують результати експериментально-дослідної діяльності, що проводяться Інститутом обдарованої дитини НАПН України: якісні зміни в особистісному розвитку учнів в умовах загальноосвітнього навчального закладу можливі за умови введення у практику діяльності загальноосвітнього навчального закладу системи психолого-педагогічного проєктування навчально-виховного процесу, а саме:

- психолого-педагогічне проєктування особистісного розвитку учнів здійснюватиметься на засадах системного підходу, що передбачає ефективну взаємодію трьох підсистем: 1) виховання (загального цілепокладання); 2) навчання (засобу досягнення загальної мети виховання); 3) особистісного розвитку (результативної сторони навчально-виховного процесу);
- проєктування навчально-виховного процесу в освітньому закладі враховуватиме особливості взаємодії особистості учня (його життєвих диспозицій, потреб і потенціалів розвитку) з природним, предметним та соціокультурним середовищем;
- основні показники навчально-виховного процесу комплексно відобразатимуть загальну мету діяльності освітнього закладу – сприяння цілісному розвитку індивідуальності учня (фізичному, психічному, соціальному і духовному) і формування його готовності до саморозвитку поза межами освітнього закладу;
- будуть використовуватись комп'ютерні комплекси з надійними та валідними психолого-педагогічними методиками для об'єктивного та оперативного оцінювання динаміки фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку вихованців.

Використані літературні джерела

1. *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: В 5 т. – Т. 3 / В. О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – 670 с.
2. *Газман О. С.* Неклассическое воспитание. От авторитарной педагогики к педагогике свободы / О. С. Газман. – М.: МИРОС, 2002. – 296 с.
3. *Бех І. Д.* Виховання особистості : У 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003.
4. *Бех І. Д.* Особистісно-зорієнтоване виховання : Наук.-метод. посіб. / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
5. *Киричук О. В.* Педагогічна система школи, як об'єкт психології управління // Управління національною освітою в умовах становлення і розвитку української державності : Матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 28–30 жовт. 1998 р. / О. В. Киричук. – К.: МОН України, АПН України. – Дак Ко, ІЗМН. – 1998. – С. 162–164.
6. *Киричук О. В., Карпенко З. С.* Рівні суб'єктності та індикатори духовності людини // Психологія та

педагогіка / Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України, 1995. – № 3.

7. *Татенко В. О.* Суб'єкт психічної активності в онтогенезі: автореф. дис. докт. псих. наук / В. О. Татенко. – К., 1997. – 44 с.

8. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М., 1968. – 464 с.

9. *Лейтес Н. С.* Возрастная одарённость и индивидуальные различия / Н. С. Лейтес. – М.: Изд-во Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997.

10. *Лейтес Н. С.* Об умственной одарённости / Н. С. Лейтес. – М.: Знание, 1984. – 80 с.

11. *Платонов К. К.* Структура и развитие личности / Отв. ред. А. Д. Глоточкин. – М.: Изд. Наука, 1986.

12. *Сухомлинский В. О.* Потребность человека в человеке // Советский союз. – 1979. – № 1.

13. *Петровский А. В.* Общая психология. 2-е изд., перераб. и доп. / А. В. Петровский. – М.: Просвещение, 1976. – 479 с.

14. *Чудновский В. Э.* Смысл жизни проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» // Психологический журнал. – Т. 16. – № 2. – 1995.

15. *Бех И. Д.* Виховання особистості : У 2 кн. – Кн.1. Особистісно-орієнтований підхід науково-практичні засади / І. Д. Бех. – К: Либідь, 2003. – 342 с.

16. *Кремень В. Г.* Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підруч. / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.

17. *Ничкало Н. Г.* Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект Монографія / за ред. Н. Г. Ничкало. – К.:ІПППО, 1999. – 450 с.

18. *Балл Г.* Концепция самоактуализации личности в гуманистической педагогике / Г. Балл. – Киев-Донецк, «Ровесник», 1993. – 32 с.

19. *Панок В. Г.* Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку: Монографія / В. Г. Панок. – Чернівці: Технодрук, 2010. – 486 с.

20. *Коберник О. М.* Місце проектування і організації навчально-виховного процесу / Коберник О. М. // Гуманітарні науки. Проблеми, пошуки, перспективи: Зб. наук. пр. Уманського педагогічного інституту. – Умань: УДПІ, 1993. С. 87–89.

21. *А. Файоль, Г. Эмерсон, Г. Форд.* Управление это наука и искусство. Издательство: Республика, 1992. – 349 с.

